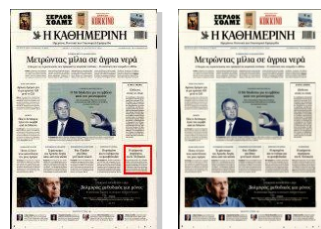

1. Η ΑΚΟΡΕΣΤΗ ΠΕΡΙΕΡΓΕΙΑ ΤΣΟΥΚΑΛΑ ΤΟΥ Κ. ΤΣΟΥΚΑΛΑ

Μέσο: ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΚΥΡΙΑΚΗΣ

Ημ. Έκδοσης: ...23/08/2026 Ημ. Αποδελτίωσης: ...23/08/2026

Σελίδα: 1

IN MEMORIAM

Η ακόρεστη περιέργεια του Κ. Τσουκαλά

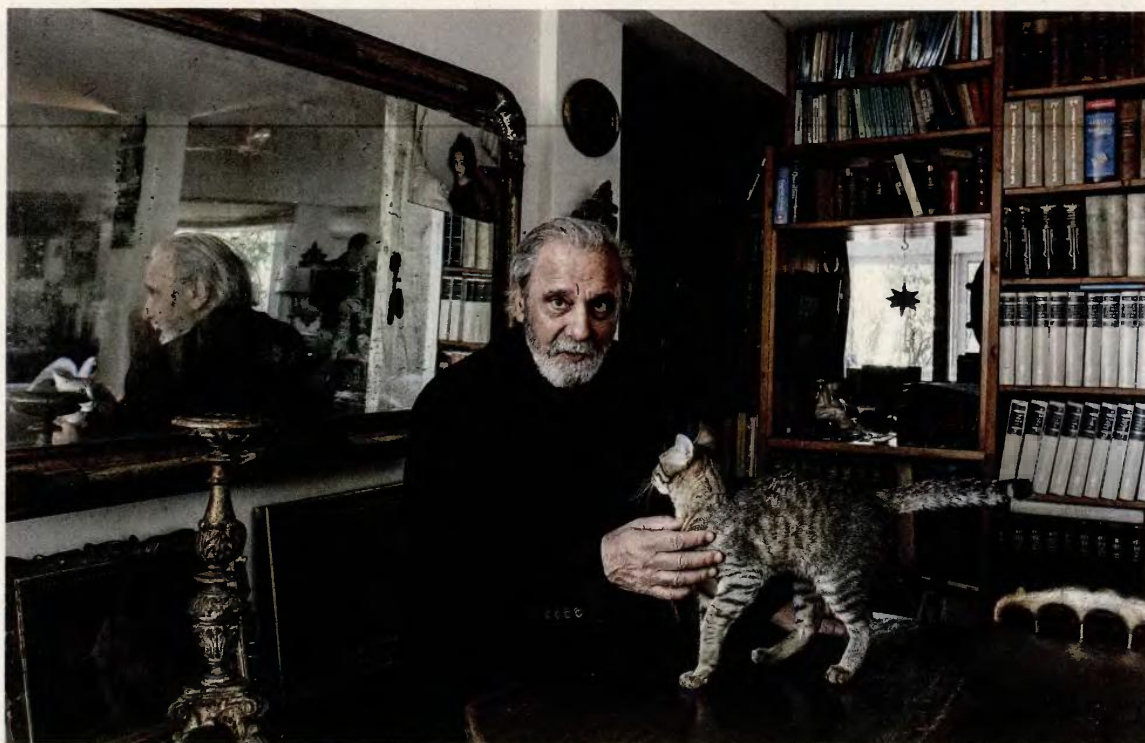
Ενας ωραίος αριστερός που γεννήθηκε και πέθανε στο Κολωνάκι, φίλος του Που-
λαντζά και του Σημίτη. Ο Κωνσταντίνος
Τσουκαλάς μεταπηδούσε από τον Φρόνιτ
στον Μαρξ με την ίδια άνεση που πήγαινε
από τον Ντοστογιέφσκι στον Έλιοτ. **Γρά-
φουν:** Τάσος Γιαννίτσας, Παναγής Πανα-
γιωτόπουλος, Αντώνης Λιάκος. **Σελ. 32-33**

1. Η ΑΚΟΡΕΣΤΗ ΠΕΡΙΕΡΓΕΙΑ ΤΣΟΥΚΑΛΑ ΤΟΥ Κ. ΤΣΟΥΚΑΛΑ

Μέσο: ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΚΥΡΙΑΚΗΣ

Ημ. Έκδοσης: ...23/08/2026 Ημ. Αποδελτίωσης: ...23/08/2026

Σελίδα: 32

Ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς στο σπίτι του, με τον γάτο του Φρυσία, το 2011. Ήταν ένας διανοητής χορτασμένος από διακρίσεις και επιτυχίες, ο οποίος υπήρξε συνομιλητής του Άλτουσερ και του Μπουρντιέ. Σπούδασε στη Γερμανία, στη Γαλλία και στην Αμερική, αλλά επέλεξε να σταδιοδρομήσει στην πατρίδα του χωρίς ποτέ να «πουλήσει» πατριωτισμό και ελληνολατρία.

Της ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΣΠΑΝΟΥ

Ενας ωραίος αριστερός που γεννήθηκε και πέθανε στο Κολωνάκι, με πατέρα δικηγόρο του Μπελογιάννη και υπουργό Δικαιοσύνης επί χούντας, έζησε τον Μάη του '68 στο φλεγόμενο Παρίσι, χωρίς ποτέ να αρνηθεί τις «ζωγόνες ανταπάτες» της νιότης του. Ενας προσωπικός φίλος και του Νίκου Πουλαντζά και του Κώστα Σημίτη, ο οποίος μετέφερε στην κριτική κοινωνιολογία που υπηρέτησε και τον ριζοσπαστικό μαρξισμό και τον ευρωπαϊκό εκσυγχρονισμό. Ένα καιδεμένο μοναχοπαίδι μεγαλοαστικής οικογενείας, που δεν στερήθηκε ποτέ αποδοχής και αναγνώρισης ακόμη και στους κύκλους των ελίτ, τους οποίους έβαλε, ιδεολογικά, απέναντί του.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ

1937 • 2026

Ο στοχαστής της ακόρεστης περιέργειας

Μια ζωή αφιερωμένη στην έρευνα και στη διδασκαλία.
Ενα διάλεγμα λίγων μιντών στη στρατευμένη πολιτική. Ενα πρωτότυπο
συγγραφικό έργο. Η γοητεία ενός homo universalis.

χε, όμως, απόλυτη άρνηση να προσαρμόσει τη ζωή του στους κανόνες της δημοσιότητας, της επίδειξης status και της μικροπολιτικής.

Ερωτας
για την αμφιβολία

Οι φοιτητές του θυμούνται τη φλόγα στο βλέμμα του όταν τους καλούσε να δυσπιστούν απέναντι στις μεγάλες βεβαιότητες και να απορρίπτουν τις ερμηνείες που βασίζονται αποκλειστικά στα άτομα. Συνάδελφοί του με τους οποίους δεν συνδέθηκε προσωπικά αναγνωρίζουν την αφοσίωσή του στο ελληνικό δημόσιο πανεπιστήμιο. Μέλη της Ακαδημίας Αθηνών που τον υποδέχτη-

1. Η ΑΚΟΡΕΣΤΗ ΠΕΡΙΕΡΓΕΙΑ ΤΣΟΥΚΑΛΑ ΤΟΥ Κ. ΤΣΟΥΚΑΛΑ

Μέσο: ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΚΥΡΙΑΚΗΣ

Ημ. Έκδοσης: . . . 23/08/2026 Ημ. Αποδελτίωσης: . . . 23/08/2026

Σελίδα: 32

ντί του. Ένας όμορφος άνδρας, που θαυμάστηκε και αγαπήθηκε όσο ίσως ελάχιστοι πανεπιστημιακοί και ακαδημαϊκοί, χωρίς ποτέ να το επιδιώξει ή να δείξει ότι το απολαμβάνει. Ένας διανοητής κορτασμένος από δικασίσεις και επιτυχίες, συνουμιλητής του Άλτουςέρ και του Μπουρντιέ, που δεν ξεπέρασε ποτέ το τραύμα της αυτοκτονίας του αδελφικού του φίλου, Νίκου Πουλαντζά, από τη βεράντα του διαμερισμάτος του στο Παρίσι. Εκείνο το σημείωμα, «Είμαι θάψος», που άφησε στο τραπέζι πριν πηδήξει στο κενό, προσπαθούσε, μάταια, να το ερμηνεύσει μέχρι το τέλος της ζωής του. Ένας γενναϊόδωρος άνθρωπος που δεν έδωσε ποτέ σημασία στην εικόνα του, δεν «υπήρχε» στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και αδιαφορούσε για τον θόρυβο γύρω του ακόμη και όταν τον αφορούσε προσωπικά. Ένας χαρισματικός δάσκαλος που δεν έπαψε να πιστεύει στη νέα γενιά, ανησυχώντας επειδή έβλεπε στα μάτια τους θυμό και φόβο, αλλά όχι αμφιβολία. Ένας homo universalis, με σπουδές στη Γερμανία, στη Γαλλία και στην Αμερική, που επέλεξε να σταδιοδρομήσει στην πατρίδα του χωρίς ποτέ να «πουλήσει» πατριωτισμό και ελληνολατρία.

Στη Βουλή με τον Σαρτρ

Ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, ο ακαδημαϊκός που πέθανε στις 18 Αυγούστου 2026, σε ηλικία 89 ετών, χάρισε το όνομά του μία φορά σε κόμμα, στον ΣΥ-ΡΙΖΑ το 2015. Τον Ιανουάριο ήταν στην πρώτη θέση του ψη-

φοδελτίου Επικρατείας, για να αποσυρθεί τον Σεπτέμβριο στην εκλόγιμη δέκατη θέση. Πίστεψε στην ιστορική αναγκαιότητα της «πρώτης φοράς Αριστερά», αλλά έφυγε νωρίς και διακριτικά από την ενεργό πολιτική, χωρίς ποτέ να μιλήσει επί της ουσίας για τη διάψευση και την απογοήτευσή του. Σύμφωνα με πηγές του Μεγάρου Μαξίμου εκείνης της εποχής, του είχαν προτείνει να αναλάβει ένα υπερυπουργείο Παι-

Ως βουλευτής του ΣΥ-ΡΙΖΑ, το 2015, πριν από το δημοψήφισμα είχε απευθύνει έκκληση για συνέχιση των διαπραγματεύσεων με τους πιστωτές και στη συνέχεια τάχθηκε κατά της ρήξης με την Ε.Ε.

δείας και Πολιτισμού και δεν το δέχθηκε. Ως βουλευτής, για επτά μήνες, δεν έκανε αισθητή την παρουσία του στη δημόσια σφαίρα, ενώ λίγες μέρες πριν από το δημοψήφισμα είχε απευθύνει έκκληση για συνέχιση των διαπραγματεύσεων με τους πιστωτές και στη συνέχεια τάχθηκε κατά της ρήξης με την Ε.Ε., παραπέμποντας σε μια φράση του Σαρτρ: «Όταν μπαίνεις στην πραγματική πολιτική, αναγκάζεσαι να επιλέγεις ανάμεσα σε λύσεις καμία

από τις οποίες δεν είναι αυτή που θα ήθελες».

Απομακρύνθηκε από τον ΣΥΡΙΖΑ χωρίς ποτέ να συγκρουστεί. Το συλλυπητήριο μήνυμά του Αλ. Τσίπρα περιορίστηκε σε 30 λέξεις και αυτό είναι ίσως ό,τι πιο ενδεικτικό για την εξέλιξη της σχέσης τους.

Ο αποκαireτισμός του έγινε στο αποτεφρωτήριο της Ριτόνας σε στενό οικογενειακό κύκλο, με περίπου 20 άτομα, με τον αγαπημένο ετεροθαλή αδελφό του, τον σκηνοθέτη Γιώργο Τσεμπερόπουλο, να λέει δυο λόγια για τη γοητευτική προσωπικότητά του εκλιπόντος. Ήταν ένα τέλος που του ταιρίαζε, γιατί είχε δείξει με κάθε τρόπο ότι ήθελε όσο το δυνατόν μεγαλύτερη σουκία και αποδραματοποίηση.

Τους τελευταίους μήνες της ζωής του, όπως μεταφέρουν κοντινά του πρόσωπα, στενωχωρημένος επειδή δεν μπορούσε πια να βγαίνει από το σπίτι, δεν έδειχνε μεγάλο ενδιαφέρον για την εσωτερική πολιτική επικαιρότητα. Τον απασχολούσε, όμως, πολύ η δραματική εξέλιξη της κλιματικής αλλαγής και η υπονοβασία των ηγεσίων απέναντι στη ραγδαία περιβαλλοντική καταστροφή. Στην επιστημονική ωριμότητά του, άλλωστε, είχε καταλήξει ότι το πρόβλημα δεν είναι πια απλώς πώς θα μοιραστεί διαφορετικά ο πλούτος, αλλά αν ολόκληρη η υπόθεση πάει στην οποία οικοδομήθηκε η νεωτερικότητα –περισσότερη παραγωγή, περισσότερη κατανάλωση, πε-

ρισσότερη ευημερία– μπορεί να συνεχιστεί. Αγκαλιασμένος από την οικογένειά του, δεν έμεινε ούτε στιγμή μόνος, έχοντας πάντα δίπλα του βιβλία και ένα τετράδιο για να σημειώνει τις καταγιστικές σκέψεις του.

Με το βλέμμα στα «μεγάλα»

Ήταν ένας ευτυχισμένος άνθρωπος. Με τρεις γάμους και δύο παιδιά, τα τελευταία τριάντα χρόνια συνοδοιπόρος της ομότιμης καθηγήτριας Ψυχολογίας και συγγραφέως Φωτεινής Τσαλικόγλου, με παιδικό ενθουσιασμό μέσα στη φύση και εφηβική περιέργεια για οτιδήποτε «νέο», κοιμόταν ήσυχά τη νύχτα, έχοντας ανεξάντλητο ενδιαφέρον κάθε μέρα για τα «μεγάλα» στη ζωή, την επιστήμη και την πολιτική. Πρόσωπα που βρέθηκαν κοντά του περιγράφουν ως το πιο ιδιαίτερο ιδιοσυγκρασιακό χαρακτηριστικό του την απόσταση από τη σκόννη της ασπμαντότητας, την απέχθεια για την κοσμικότητα και τον υπερκαταναλωτισμό, την αδιαφορία για όλα τα «μικρά».

Ήταν ένας άνθρωπος που πάθους. Μίλούσε με ένταση, με θεαματικές κινήσεις των χεριών και απότομες αλλαγές έκφρασης στο πρόσωπο, υπερρασιζώντας ανυποχώρητα την άποψή του, δεν δίσταζε να συγκρουστεί με τον συνουμιλητή του, έχοντας όμως βαθύ σεβασμό στην άλλη άποψη αλλά όχι στις ιδεολογίες του

μίσους. Μπορούσε να είναι φίλος του Δημήτρη Τσάτσου, του Ευάγγελου Βενιζέλου, του Ηλία Νικολακόπουλου και του Νίκου Μουζέλα χωρίς να τους συνδέει τίποτα περισσότερο από την ακόρεστη διανοητική περιέργεια. Μπορούσε να μεταπηδά από τον Φρόνιτ στον Μαρξ με την ίδια άνεση με την οποία μετακινείτο από τον Ντοστογιέφσκι στον Ελσιτ, για να γράψει ένα δοκίμιο κοινωνιολογίας με φιλοσο-

Μέλη της Ακαδημίας Αθηνών αφηγούνται το ξάφνιασμά τους ακούγοντάς τον να περιγράφει το πλανητικό διακύβευμα σαν αντιπαράθεση «ανάμεσα στο “όλοι μας” και στο “κανείς”».

φική διάσταση, ψυχαναλυτική ευαισθησία, ποιητικότητα και κάποιες φορές υπερβατικότητα.

Δεν δίσταζε να εκτεθεί, άλλοτε παίρνοντας συνεντεύξεις στα «Μονοπάτια της σκέψης» στη δημόσια τηλεόραση, από τον Μπαντιού μέχρι τον Τσόμσκι, άλλοτε αναλαμβάνοντας την προεδρία του Ιδρύματος Ελληνικού Πολιτισμού (2017-2022) και προετοιμάζοντας επετειακά «ανάγνωση» των 200 χρόνων από το 1821. Εί-

χαν τον Οκτώβριο του 2025 αφηγούνται το ξάφνιασμά τους ακούγοντάς τον, σε μια εμβληματική ομιλία, να περιγράφει το πλανητικό διακύβευμα όχι πια σαν αντιπαράθεση ανάμεσα σε «δεξιούς και αριστερούς», «φτωχούς και πλούσιους» ή «συντηρητικούς και μεταρρυθμιστές», αλλά «ανάμεσα στο “όλοι μας” και στο “κανείς”». Οι σταθεροί αναγνώστες του, από την «Ελληνική Τραγωδία» το 1969 μέχρι τον «Αόρατο Λεβιάθαν» το 2020, μπορούν να περιγράψουν τη διαδρομή του από το ερώτημα «ποιοι κοινωνικοί και πολιτικοί μηχανισμοί παράγουν την εξουσία;» στο «τι συμβαίνει όταν η εξουσία γίνεται τόσο απρόσωπη ώστε δεν μπορούμε πια να εντοπίσουμε ποιος πραγματικά αποφασίζει;».

Οι ερωτήσεις που δεχόταν πιο συχνά από γνωστούς και αγνώστους αφορούσαν το μέλλον της Αριστεράς. Έχοντας μάθει να συνδέει το εθνικό με το οικουμενικό και την ιστορία με την παγκοσμιοποίηση, έβρισκε τρόπο να αναφερθεί στο ιδεώδες της κοινωνικής δικαιοσύνης που τον συγκινούσε πάντα, χωρίς να αποδίδει την άττα της πολιτικής διεκδικησής του σε ηγετικές ή κομματικές αδυναμίες και λάθη. Προέτασε τη διαστροφικότητα του καπιταλισμού, που κατάφερε να κάνει σχεδόν καθολική μια συγκεκριμένη αντίληψη της καλής ζωής σε ατομικό επίπεδο. Και επιχειρηματολόγησε πειστικά, γιατί ήταν επηρεασμένος εξίσου από τον Γκράμσι και τον Φουκό, τον Βέμπερ και τον Καβάφη.

Ανατόμος της εθνικής περιπλοκότητας

Του ΠΑΝΑΓΗ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

Είναι δύσκολο, μέσα σε λίγες γραμμές και σε συνθήκη συγκινησιακής φόρτισης, να αποτιμηθεί η σημασία του Κωνσταντίνου Τσουκαλά για τις κοινωνικές επιστήμες και την πνευματική ζωή της χώρας. Η απώλειά του απεικονίζει αυτό που εξέφραζε συχνά ο ίδιος τα τελευταία χρόνια ως πραγματικό τέλος εποχής. Μαζί με τον Τσουκαλά ολοκληρώνεται η πορεία μιας σημαντικής γενιάς ανθρώπων που, γύρω από τη φιλοσοφία, κυρίως όμως τις κοινωνικές επιστήμες και την Ιστορία, κατέγραψε και κατανόησε τις μεγάλες αλλαγές που συνέβησαν στις ευρωπαϊκές και τις δυτικές κοινωνίες μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Στην περίπτωση του Τσουκαλά ευτυχώς ως Έλληνας να έχουμε έναν παγκόσμιας αξίας διανοητή που εγκαίρως κατέγραψε την τομή του 1989 και την πτώση των μεγάλων ιδεολογιών, με την κατάρρευση του σοσιαλιστικού μύλου, χωρίς ποτέ να υποπέσει στην πλάνη ότι η Ιστορία ολοκληρώθηκε και ότι θα περπατούσαμε στα ήσυχια λιβάδια της παγκόσμιας ειρήνης και ευημερίας. Μέσα από αυτόν και την επεξεργασία των μεζόνων στοχασμών του καιρού μας, διαβάσαμε την ανάγκη μιας πραγματιστικής αποδοχής αυτών των αλλαγών. Το τέλος των ιδεολογιών και η ήττα της Αριστεράς ήταν πραγματικότητες που ο Τσουκαλάς γνώριζε καλά και από τις οποίες είχε το κουράγιο να μη θέλει να αποδράσει. Μα και να μην υποτάσσεται και στον υποτιθέμενο μοιραίο χαρακτήρα τους.

Ο Τσουκαλάς μελέτησε και κατανόησε το σύνολο της εποχής του βίου του, αλλά και πριν από αυτόν, καθώς η ιστορική του ικανότητα ήταν αξιοσημείωτη. Είναι το παιδί του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, της πολεμικής

δέκατο ένατο αιώνα, η εμπλοκή του -μέσω της εξαρτημένης δημοσιογραφίας- και της ίδιας της πολιτικής στη διεξαγωγή των κοινωνικών ανταγωνισμών και της αγοράς, απιστούν τόσο τη συμβατική αριστερή κατανόηση των πολιτικών και οικονομικών δεδομένων όσο και τις φιλελεύθερες εκλογικεύσεις της ελληνικής καθυστέρησης. Η περιπλοκότητα του κοινωνικού

κινήτου Τσουκαλά, δείχνει την εμβέλεια της προσωπικότητας και του έργου του.

Ο Τσουκαλάς μπαίνει δυναμικά στον δημόσιο χώρο με την «Ελληνική Τραγωδία», το 1969. Μια έκδοση στα γαλλικά και στα αγγλικά, από τους μεγαλύτερους διεθνείς εκδοτικούς οίκους. Η εποχή, στην κορύφωση της δυναμικής των χρόνων του '60, και ο τίτλος αριστουργημα-

μα σήμερα δεν είναι αν ξεπεράστηκε ή όχι. Είναι ισχυρό έργο που δύσκολα μετακινείς, έστω και ένα λίθο. Η επιτυχία και η διάδοσή του οφείλονται σε δύο λόγους. Πρώτο, ανταποκρινόταν σε πειστικά ερωτήματα της εποχής. Δεύτερο και σημαντικότερο, η ελληνική κοινωνία διαβάστηκε με τα μάτια του Τσουκαλά. Και διαβάστηκε από πολλούς πολιτι-

στικούς στοιχείο της μεγάλης εμβέλειας της προσωπικότητάς του. Δεν απλοποίησε ποτέ τον λόγο του, ούτε θυσίασε το πλούσιο λεξιλόγιο, τη συνθετικότητα της σύνταξης και την πολυμέρεια της μάθησης. Η προσήθεια με τους συναδέλφους και τους φοιτητές του συνδυάζονταν αριστοτεχνικά με την αριστοκρατικότητα της απόστασης. Ο Τσουκαλάς δεν ανα-

τη ζωή αφιερώθηκε σε θέματα που αφορούν την κοινωνία μας. Σε όλη του τη ζωή η έγνοια της συλλογικότητας, το πού πάμε, τι επηρέασε τις εθνικές μας διαδρομές, τι κινδύνι υπήρχαν, τι ήταν διαβρωμένο και γιατί, τι έπρεπε να εγκαταλείψουμε, αλλά και θέματα ιδεολογίας, πολιτικής, κοινωνικών σχέσεων, πολύ ανθρώπινων καταστάσεων, ήταν σταθερές στις οποίες κινήθηκε ο Κωνσταντίνος.

Όσοι ζήσαμε πάνω-κάτω τις ίδιες δεκαετίες με τον Κωνσταντίνο, μαζί με την απώλειά του βιώνουμε και το σβήσιμο μιας ολόκληρης εποχής. Αναπόφευκτο. Ήταν μια εποχή που πολιτικά περιελάμβανε τη δεκαετία του 1950-1960, τη δικτατορία, τη Μεταπολίτευση, τις ιδεολογικές ανατροπές και τα μεγάλα κοινωνικά, ιδεολογικά και επισημονικά ρεύματα που εκδηλώθηκαν μέσα και έξω από τη χώρα, ιδιαίτερα στη Γαλλία με την οποία συνδέθηκε στενά.

Ο Κωνσταντίνος ήταν «παιδί» μιας Ελλάδας της απλότητας, πολιτικών και κοινωνικών αξιών που τείνουν να χαθούν, μιας ιστορικής φάσης στην οποία πολλά δεν είχαν ακόμη παραμορφωθεί, μιας Ελλάδας που μας έδωσε τον Σεφέρη, τον Ρίτσο, τον Ελύτη, τον Μίκη Θεοδωράκη και τον Μάνο Χατζιδάκι, τους στενούς φίλους του, που δεν κατονόμαζω μάλιστα παραλείψω κάποιον. Μια κοινότητα που ανέδειξε (σκόρπες αναφορές) το «Άξιον Εστί» του Μίκη, το «Χαμόγελο της Τζοκόντας» ή τις «Πασχαλιές μέσα από τη νεκρή γη», τη μουσική της Τζάν Μπαζζ, του Λέοναρντ Κοέν, του Λαυρέντι, της Ελένης Καραϊνδρού, της Χαρούλας, του Σαββόπουλου, τη ζωγραφική του Χατζηκυριάκου-Γκίκα, του Μόραλη, τα έργα της Γιουρσενώ, του Σαρμαγάνγκου και αναρίθμητα άλλα. Και το κυριότερο: μια εποχή στην οποία δόθηκαν αγώνες για μια καλύτερη Ελλάδα. Ο Κωνσταντίνος ήταν μέρος της πνευματικής και πολιτισμικής εξέλιξης αυτής της μακράς εποχής, διαμορφώθηκε από αυ-

Υπόδοχή του «πάπα του μαρξισμού» το 1975

Από αριστερά: Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Κώστας Ζουράρικ, Νίκος Πουλαντζάς, Νέντις Δημητράκος, Χρύσα Ρωμανού, Γιάννης Βέλτσος και Νίκος Κερασάνης στο αεροδρόμιο, το 1975, κατά την υποδοχή του Πουλαντζά από το Παρίσι. Η αυτοκτονία του, το 1979, από τη βεράντα του διαμερίσματός του Τσουκαλά στη γαλλική πρωτεύουσα, ήταν κάτι που ο τελευταίος δεν ξεπέρασε ποτέ.

λογικής και της συλλογικής κινητοποίησης γύρω από μεγάλα, ακόμη και καταστροφικά, ιδεώδη: είναι ο έφηβος που συγκλονίζεται από τον εμφύλιο σπαραγμό: είναι ο νέος άνθρωπος που αντιλαμβάνεται την πρόοδο και την ευημερία της μεταπολεμικής Ευρώπης και Δύσης: είναι ο Έλληνας που παρατηρεί την ανάπτυξη της μεταπολιτευτικής δημοκρατίας και καταγράφει τις αντιφάσεις της: και είναι ο παγκόσμιος στοχαστής που διαγιγνώσκει την αποδιάρθρωση του κόσμου και την απονομιμοποίηση των θεσμών, τη ρευστοποίηση των κοινωνικών αιτημάτων, την παντοδυναμία της οικονομίας και των μύθων της στη φάση της ύστερης νεωτερικότητας.

Ακριβώς γι' αυτό είναι σημαντικό ότι, παρότι ο Τσουκαλάς είναι αγχωμένος στην παράδοση μιας αριστερής κριτικής, η επιστημονική του πειθαρχία του επιτρέπει να υπερβαίνει τις άμεσες πολιτικές και ιδεολογικές προτιμήσεις. Σε όλο το έργο του μιλάει μακροσκοπικά: για την κοινωνία, την Ιστορία, το έθνος στη μακρά διάρκεια του, τις δομές της οικονομίας και της κοινωνίας σε συνάρτηση με τον πολιτισμό. Εγγράφεται έτσι στη μεγάλη παράδοση της κριτικής κοινωνικής σκέψης που αναζητεί πίσω από τα φαινόμενα της επιφανείας τις βαθύτερες και μακρόχρονες, κυρίως οικονομικές και κοινωνικές, αιτίες.

Θα σταθώ, συνοπτικά, σε δύο μείζονες συμβολές του, από τις πολλές που επί της ουσίας συνιστούν τον πυρήνα των κοινωνικών επιστημών στη χώρα αλλά και μια μεγάλη λεωφόρο κατανόησης του παγκόσμιου γίγνεσθαι.

Η πρώτη είναι η γνώση ότι το εκάστοτε ελληνικό παρόν χρωστάει στον τρόπο συγκρότησης του ελληνικού κράτους και στην ιστορία του και ότι οι δυνατότητες μεταρρύθμισης της χώρας είναι πεπερασμένες. Ο τρόπος με τον οποίο αναπτύσσεται το κράτος, δομεί τις κοινωνικές σχέσεις και την εργασία από τον

υποκειμένου στην Ελλάδα, που δεν είναι ποτέ ο συμβατικός μισθωτός ούτε ο αδιάφορος φιλοπρόοδος κεφαλαιούχος, αυτή η μικροαστική περιπλοκή με τις ποικίλες σχέσεις εξουσίας, από τις διαγενεακές μεταβιβάσεις έως την κρίση χρέους, την υπερτροφία ορισμένων επαγγελμάτων του τριτογενούς τομέα, την υπερτροφική ιτακιοποίηση και το χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης του ίδιου του κεφαλαίου, θα φωτίζουν για πολύ καιρό όποιον έχει το θάρρος να αναμετρηθεί με τις ελληνικές πραγματικότητες.

Κατά δεύτερον, σε μακροσκοπικό επίπεδο, η ιδέα ότι η ίδια η καπιταλιστική νεωτερικότητα κινητοποιείται και ταυτοχρόνως υπονομεύεται από τη μείζονα αντίφαση ανάμεσα στην ισότητα και στην ελευθερία: δύο προτάγματα που συνυπάρχουν, αλλά με εξαιρετικά ισχυρές αντιφάσεις. Τα τελευταία χρόνια ο Τσουκαλάς μας έδωσε ένα σπουδαίο μάθημα για τη μεγάλη παγκόσμια μεταπολεμική «στιγμή», αυτόν τον κορυφαίο ιστορικό συμβιβασμό ανάμεσα σε κράτος, εργασία και οικονομία, που με μοναδικό τρόπο μπόρεσε να υλοποιήσει, εκτός από την αναπτυξιακή λειτουργία του καπιταλισμού, και τη δημοκρατική απαίτηση του Διαφωτισμού, που μας αφορά ακόμη σήμερα.

Ο κ. Παναγής Παναγιωτόπουλος είναι καθηγητής στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης ΕΚΠΑ, διευθυντής του Τομέα Κοινωνικής Θεωρίας και Κοινωνιολογίας.

Δύο στιγμές και μία διάρκεια

Του **ΑΝΤΩΝΗ ΛΙΑΚΟΥ**

Το πλήθος των κειμένων που γράφθηκαν από τη στιγμή της αναγγελίας του θανάτου του Κωνσταν-

τίνος. Ποιος δεν ξέρει τι είναι η ελληνική τραγωδία, και να τώρα που η έννοια αυτή αποτελεί το «κλειδί» για την κατανόηση της ελληνικής ιστορίας και της κατάληξής της στη δικτατορία. Το βιβλίο του 1969 προαναγγέλλει τον μεγάλο αναβρασμό της Μεταπολίτευσης: τη στιγμή που απαιτούσε μια γενικευμένη επανεξέταση της ελληνικής πορείας στην Ιστορία, στον πολιτισμό και στην πολιτική. Τη στιγμή δηλαδή μιας αναγέννησης της ελληνικής αυτοσυνείδησης. Και να που ο Τσουκαλάς έρχεται πανέτοιμος και εξοπλισμένος. Είναι η διδακτορική διατριβή του που θα εκδοθεί ως «Εξάρτηση και αναπαραγωγή», το 1977.

Τι ακριβώς επιχειρεί ο Τσουκαλάς στη Μεταπολίτευση; Δημιουργεί ένα πορτρέτο της ελληνικής κοινωνίας με τις υλικότητες της. Όχι με αφηρημένες ιδέες για το πνεύμα του ελληνισμού, ούτε με γενικεύσεις για την πάλη των τάξεων. Ο Τσουκαλάς δεν περιγράφει την ελληνική κοινωνία ως μια λειψή νεωτερικότητα, ούτε ως κακέκτυπο σε σχέση με την πορεία της Ευρώπης. Την παρουσιάζει ως ένα δυναμικό οργανισμό που αναπαράγεται σε ένα διεθνές περιβάλλον, με ιδιαίτερο τρόπο. Γράφει, βέβαια, ενταγμένους στα κυρίαρχα ιστορικά και κοινωνιολογικά ρεύματα της εποχής του. Στο πλαίσιο δηλαδή μιας ασύμμετρης μέν, ριφέρνης και του κέντρου, η οποία δημιουργεί κοινωνικές μορφές που δεν προέβλεπε το κλασικό σχήμα της θεωρίας, είτε με τη μαρξιστική είτε με την εκουγχρονιστική εκδοχή του. Από δω προέρχεται άλλωστε και η θεωρία για τα πολυθεσικά υποκείμενα της ελληνικής κοινωνίας. Εκείνα δηλαδή που κατέχουν και συνδυάζουν διαφορετικές ταξικές θέσεις («Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα», 1986).

Εναγκαλιζόμενος το έργο του Τσουκαλά στις δεκαετίες του '70 και του '80, το ερώτη-

μας και ιδεολογικούς χώρους. Οι σκηματοποιοί της πρόσληψης δεν βαραίνουν, φυσικά, τον συγγραφέα.

Αν η κοινωνική ακτινογραφία της Ελλάδας ήταν η πρώτη μεγάλη προσφορά του Τσουκαλά στην εποχή της Μεταπολίτευσης, και ορίζει την πρώτη περίοδο του έργου του, η δεύτερη, που αναπτύσσεται με μεγάλη πυκνότητα βιβλίων στο πέρασμα στον καινούργιο αιώνα, είναι η διάγνωση της ίδιας της μεταστοιχειώσεως της νεωτερικότητας. Για αυτό το έργο έχουμε μιλήσει πολύ λιγότερο. Τι ακριβώς κάνει ο Τσουκαλάς εδώ; Μελετάει με όλον τον φιλοσοφικό, κοινωνιολογικό και ιστορικό εξοπλισμό που έχει, την αλλαγή της εποχής. Εκείνο που λέει είναι ότι η μετάβαση από την πρώτη μεταπολεμική περίοδο στην εποχή που ονομάστηκε νεοφιλελευθερισμός, δεν ήταν μια απλή μετάβαση από τις κείνσιανές αρχές στη δημοσιονομική πειθαρχία, ούτε μόνο η μετάβαση από το κράτος πρόνοιας στη λογική επιδοσφίλευσης επιδομάτων. Είναι μια αλλαγή των φιλοσοφικών παραδοχών πάνω στις οποίες βασίζεται η εξουσία, αλλά και η κοινωνική συμβίωση, αλλαγή αξιών, γλώσσας, ακόμη και ανθρωπολογικών συντεταγμένων. Αυτό το σπουδαίο έργο του ύστερου Τσουκαλά, με κεντρικό βιβλίο «Ο Αόρατος Λεβιάθαν, Δημοκρατία, δικαιοσύνη και ηθική τα χρόνια της κρίσης», 2020, πέρασε εν πολλοίς ασχολίαστο. Η ελληνική κοινωνία δεν ήθελε να το διαβάσει, υπέφερε ή βιαζόταν να προσαρμοστεί στη νέα εποχή, και οι διανοούμενοι, ακόμη και οι περισσότεροι συνταξιούχοι του Τσουκαλά, συντηρητικοποιούνταν άρδην και μεταβλήθηκαν σε ηθικούς κήρυκες νέας εποχής.

Τέλος, δεν θα ήθελα να παραλείψω, έστω και από ένα τόσο σύντομο σημείωμα, μια αναφορά στην αισθητική, στο στυλ. Το απαράμυλο στυλ του Τσουκαλά, στη μορφή, στον λόγο, στην συμπεριφορά, ήταν

ζήτησε την εύνοια της εξουσίας, ούτε τον έπαινο του δήμου. Δεν έκρυψε τις πολιτικές του προτιμήσεις και πεποιθήσεις. Παρέμεινε ένας διανοούμενος της Αριστεράς, προσανατολισμένος στις ευρύτερες δυνατότες συγκλίσεως.

Ο κ. Αντώνης Λιάκος είναι ομότιμος καθηγητής Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

«Τέκνο» και διαμορφωτής της εποχής του

Του **ΤΑΣΟΥ ΓΙΑΝΝΙΤΖΗ**

Όταν κόνετια ένα πρόσωπο σημαίνει οδύνη για τους ανθρώπους που τον αγάπησαν και που αγάπησε, αλλά και για όσους τον γνώριζαν προσωπικά, για όσους είχαν ζήσει και εμπνευστεί από την πορεία και το έργο του. Η απώλεια κάποιων προσώπων, όμως, σηματοδοτεί πολλά ακόμη πράγματα. Η σηματοδότηση αφορά την εποχή—τις εποχές—στην οποία έζησαν, τη δημιουργία, τη συμβολή και προσωπική τους εμπλοκή σε εξελίξεις που είχαν σημασία για τη χώρα.

Το έργο και οι ιδέες του Κωνσταντίνου, η ίδια η στάση του στη δημόσια και στην προσωπική του ζωή, αποτέλεσαν πηγή δημιουργικού στοχασμού και περατέρο προβληματισμού για σημαντικό αριθμό προσώπων, σε πολλά πεδία.

Σε τέτριες στιγμές, δεν σκέφτεσαι, όμως, μόνο τι προσωπικές στιγμές έζησε, εσύ ή άλλοι, που συνδέονται με το πρόσωπο που φεύγει. Προσωπικά τον γνώριζα από τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης, πολλά έργα του εμπλούτισαν τη σκέψη μου και η εκτίμησή μου γι' αυτόν ήταν τεράστια, όχι μόνο για το έργο του, αλλά και για τη στάση ζωής του. Σε όλη του

τήν, αλλά και την επηρέασε.

Η μάχη που έδωσε στην τελευταία φάση της ζωής του δεν ήταν εύκολη. Χρειάζονταν δύναμη και αξιοπρέπεια, που ήταν αποτέλεσμα μιας ολόκληρης στάσης ζωής. Σκέφτομαι ότι έφυγε με τη σκέψη και την οδύνη, ίσως, να μετράει τους αγαπημένους του, τη Φωτεινή, τι έχει κάνει, τι έχει δει, τι έχει ζήσει, τι έχει κερδίσει και τι έχει χάσει. Έφυγε έχοντας αποκαρτερίσει με οδύνη τον νεανικό του φίλο Κώστα Σημίτη τον Γενάρη του 2025, όπως και τον αδελφικό του φίλο Νίκο Πουλαντζά, πριν από πολλές δεκαετίες.

Ο Κωνσταντίνος άφησε μια τεράστια πνευματική παρακαταθήκη, αλλά και μια παρακαταθήκη σε όρους αντίληψης, στάσης απέναντι «στα πράγματα» και συλλογισμού. Η ιδιαιτέρη συμβολή της σκέψης του κάλυψε μεγάλο πεδίο αλληλένδετων θεματικών και κυρίως: τη σημασία του συστήματος εκπαίδευσης στην Ελλάδα στον 19ο και στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα, τις σχέσεις εξουσίας - κράτους - κοινωνίας, την έμφαση στον αξιακό κώδικα και σε ηθικούς κανόνες μιας κοινωνίας, τη συνεχή αμφισβήτηση της στείρας οικονομικής ορθοδόξιας, με διεύρυνση του ορίζοντα προς την κατεύθυνση του κοινωνικού στοιχείου και της πολιτισμικής διάστασης.

Εχουμε την τάση να ξεχνάμε γρήγορα και να αγνοούμε στοιχεία της πνευματικής δημιουργίας γύρω μας, που έχουν συνέχεια και σημασία. Η παρακαταθήκη του πρέπει να αξιοποιηθεί με δημιουργικό τρόπο, όχι για λόγους μνήμης ή συναισθηματικούς, αλλά γιατί η πραγματικότητα την οποία ο Κωνσταντίνος τόσο πλατιά βίωσε και ανέλυσε, και η οποία ενέπνευσε πολλά πρόσωπα, είναι και στοιχεία συλλογικής μνήμης. Η θέση της δεν είναι μόνο στην καρδιά ή στον νου μας. Είναι και τμήμα του μέλλοντος της κοινωνίας μας και της συνεχούς πορείας μας, κυρίως σε δύσκολες εποχές.